INTERNATIONAL SCIENTIFIC
INNOVATION RESEARCH CONFERENCE
Volume 03, Issue 05, 2026

“ER-SHORA” DÁSTANINDA SOMATIKALIQ FRAZEOLOGIZMLERDIŃ QOLLANILIW ÓZGESHELIGI

[1]Allambergenova Guljaxan Aytbaevna, [2]Sadikova Lola Oktyabr qızı

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti docenti (Phd)

gallambergenova@gmail.com

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti 1-kurs Lingvistika: qaraqalpaq tili magistrantı lloasadikova@gmail.com

Annotaciya. Maqalada frazeologizmlerdiń qaraqalpaq til biliminde izertleniliw táriyxı hám dástanlardı lingvofolkloristikalıq baǵdarda úyreniliw máseleleri haqqında sóz etildi. Soniń menen birge, «Er-shora» dástanında qollanılǵan somatikalıq frazeologizmler analizlenip, mısallar menen kórsetildi. Sonday-aq, somatikalıq frazeologizmlerdiń dástan tilindegi kórkemlik xizmeti ashıp berildi.

Tayanısh sózler: lingvofolkloristika, frazeologizm, somatizm, somatikalıq frazeologizm

Аннотаация. В статье рассматривается история изучения фразеологизмов в каракалпакском языкознании, а также вопросы изучения эпических произведений в лингвофолъклористическом аспекте. Наряду с этим анализируются соматические фразеологизмы, исполъзованные в дастане «Ер-Шора», и приводятся соответствующие примеры. Кроме того, раскрывается художественная функция соматических фразеологизмов в языке дастана.

Ключевые слова: лингвофолклористика, фразеологизм, соматизм, соматический фразеологизм.

Abstract. The article examines the history of the study of phraseological units in Karakalpak linguistics, as well as issues related to the study of epic works from a linguofolkloristic perspective. It also analyzes the somatic phraseological units used in the epic poem «Er-Shora» and provides relevant

examples. Furthermore, the article explores the artistic function of somatic phraseological units in the language of the epic.

Keywords: linguofolkloristics, phraseological unit, somatism, somatic phraseological unit.

Frazeologizmler quramındağı sózlerdiń tuwrı mánisinen parıqlanatuğın, ulıwma bir pútin awıspalı mánini bildiretuğın, tilde tayar halında jumsalatuğın turaqlı til birlikleri esaplanadı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri hár bir tildiń ózine tán milliy-mádeniy ózgesheliklerin, olardıń turmıs tárizin ózinde sáwlelendire alatuğın sonıń menen birge óz qálpin ásirler boyı saqlap qala alatuğın tildiń ayrıqsha birligi. Somatikalıq frazeologizmler bolsa adam dene múshelerine baylanıslı dóregen hám tilde kóbirek jumsalatuğın sózdiń qaymağı bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq til biliminde frazeologiya boyınsha bir qansha ilimiy jumıslar islengen. Eń dáslepki izertlewler S.Nawrızbaevanıń [11] dissertaciyası, J.Eshbaevtıń [4]sózligi boldı. Keyin ala, bul taraw boyınsha arnawlı ilimiy jumıs G.Aynazarova [7], A.Pirniyazova [1], B.Yusupova [3], G.Allambergenova [5], J.Táńirbergenovlar [8] tárepinen islendi. Al, frazeologiyalıq sózlikler bolsa Q.Paxratdinov hám Q.Bekniyazov [10], G.Aynazarova hám G.Atabaevalar [6] tárepinen birgelikte islendi hám bul ilimiy jumıslar qaraqalpaq til biliminde frazeologizmlerdi tolıǵıraq úyreniwge jol ashtı.

Qaraqalpaq lingvofolkloristikası qaraqalpaq til biliminiń jańadan qáliplesip kiyatırǵan tarawı. Qaraqalpaq til bilimindegi dáslepki lingvofolkloristikalıq baǵdardağı umtılıslar J.Eshbaevtiń «Naqıl-maqallardıń kórkem obrazlılığı», D.Nasirovtıń «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarında áskeriy atlanıs hám urıslardı bayanlawda qollanılatuğın terminler» maqalaları esaplanadı. [Abdinazimov Sh. 2018: 23]

Túrkiy xalıqlarda milliy qaraslarǵa baylanıslı halda somatikalıq frazeologizmlerdiń qollanılıw muǵdarı túrlishe. Ásirese, qaraqalpaq tilinde bas dominantlı frazeologizmler – 219, bet – 97, júrek – 110, kóz – 147, til – 79, awız – 200 den artıq somatikalıq frazeologizmlerdi jasawda qatnasadı. Bul san kórsetkishleri turaqlasqan sıpatqa iye emes, sebebi, til, jámiyet ózgeriste eken, ol bárqulla, úzliksiz usı sıyaqlı birlikler menen tolıǵıp, keńeyip baradı. Sebebi

insan menen baylanıslı hár qanday turmıslıq hádiyse tilde óz kórinisin tabadı. Til hám mádeniyat túsiniginde baslı tulǵa adam. Adam barlıq turmıslıq ózi sezingen, ańlaǵan qubılıslardı óz denesi menen baylanıslı halda dene músheleriniń xizmetleri kóz kóriw, qulaq esitiw, júrek, bawır, ishley seziniw, bas – adamnıń barlıq háreketlerin basqarıwshı dene músheси ekenligin túsinip jetken halda óz qatnasların da frazeologizmler quramında sáwlelendiredi. [Shınnazarova S. 2023:85]

Biz bul maqalamızda Er-Shora dástanında jumsalǵan somatikalıq frazeologizmlerdiń jumsalıw ózgesheliklerin úyreniwdi máqset ettik. Er-Shora dástanında adam dene músheleriне baylanıslı, sonıń ishinde bas, kóz, qol, til, awız sózleri menen baylanıslı jumsalǵan frazeologizmlerdi jiyi ushıratamız. Solardan «bas» sózi menen kelgen somatikalıq frazeologizmlerdi kórip shıǵamız. Mısalı:

Áliy biydey biylerdiń,

Basın qaǵıp aladı, (124-b).

Bul jerde basın qaǵıp alıw frazeologizmi óltiriw mánisin bildirgen. Dástanda urıs sóz etilip atırǵanlıqtan, yaǵnıy qılısh arqalı óltirgenlikten basın qaǵıp alıw turaqlı dizbeginen paydalanǵan.

Dáwlet tayıp basımnan

Shıdamay júrmen aǵajan, (129-b).

Dáwleti basınan tayıw burıńǵı dáwiri ótti, baxıtı taydı degen mánide jumsalǵan. Dástanda obrazlı beriw ushın frazeologizm quramındaǵı sózler orın almasıp qollanılǵan. Tilimizde bul frazeologizmniń basınan baxıt taydı, basınan dáwleti ushtı, basınan baxıt (dáwlet) qusı ushtı, basınan dáwranı ushtı (ketti) degen variantları ushırasadı. [Paxratdinov Q, Bekniyazov Q. 2018:52]

.... «Shorań qashıp ketti» dep bizlerdiń **saw basımızdı sawdagerge salar**, ekilenshi bul sózdi aytpa, bala, - dep, biylerdiń hárqaysısı balanı bir urdı, kellesin qumday qıldı. (131-b)

Qaraqalpaq til biliminde saw basın sawdagerge salıw saw basın sawdaǵa salıw, saw basına sawda satıp alıw sıyaqlı variantları ushırasadı. [Paxratdinov Q,

Bekniyazov Q. 2018:137] Bul frazeologizm dástanda bizlerdi hálekleydi, yamasa bizge mashqala jaratar degen mánilerge barabar qollanılǵan.

Er basına kún tuwıp,

Etigi menen suw keshti,

Jar jaǵalay jar keshti,

Basına kúnler tuwǵan soń, (141-b)

Bul frazeologizm qıyınshılıq kórgen soń, qayǵıǵa tap bolǵan soń degen mánilerdi bildirip kelgen. Búgingi kúnimizde de bul turaqlı sóz usı halatında jumsaladı. [Paxratdinov Q, Bekniyazov Q. 2018:31]

Áne, endi Shora da **qırq balaǵa bas bolıp**, altınnan saqa, gúmisten gentay qolında, asıq oynap bul da júre berdi. (119-b)

Dástan tilinde qırq balaǵa bas bolıw frazeologizmi basshılıq etiw, qatarınan aldında bolıw mánilerin ańlatıp kelgen. Quramındağı qırq sanı bolsa kúsheytiwshilik mánide jumsalǵan bolıp, Shoranıń jaslayınan batır, qatarınıń aldında júrgenligin kórsetken.

«Kóz» koncepti dene múshesiniń insanniń ishki dúnyası kewil, keypiyatın, sezimlerin psixoemociyasın súwretlew ushın xızmet qıladı, olardıń kópshiligi strukturalıq jaqtan atlıq+feyil dúzilisine iye bolǵan eki hám úsh komponentli feyil dizbeklerin: qanlar tolar kózime - ashıwlanıw, kóz qılıw- korsetiw, kóziniń jası kól bolıw, qatti jılaw, kózine dúnya tar kóriniw – qıyınshılıqqa duwshar keliw hám sharasız qalıw, kózim qıymaydı- jibergisi kelmew, eki kózim jollarda- kútiw, kózge ilmew mensinbew, adam esabına almaw dizbeklerin kóriwimizge boladı. [Qutıbaeva A. 2025:69] Dástanda kóz sózi menen baylanıslı tómendegi frazemalardı ushıratamız:

-Bul tama qutırǵan eken, **kóziniń eti ósken eken**, jalǵız balasın óltirip Nárik baydı qoy keynine salayıq. (122-b)

Kóziniń eti ósiw menmen, kókirek, heshkimdi mensinbeydi degen mánilerdi bildiredi. Frazeologiyalıq sózlikte onıń kózine may pitken degen variantı da berilgen. [Paxratdinov Q, Bekniyazov Q. 2018:99]

Sultanı Temir, Qaraxan,

Qaraxannıń inisi,

Endi Shora **tostaǵanday tolı kózin tóńkere berip qaradı,** ızıldap tur, bir kánizekti kórdi. (161-b)

Bul jerdegi kózin tóńkerip qaraw ashıwlanıw mánisin bildiredi. Al, dástanda bul frazeologizm Shoranıń ashıwlanǵanın kórsetiw arqalı kúshli xarakterge iye ekeninen dálillep, asırı emocianal-ekspressivlik máni bildirip kelgen.

Áne kúshiginde talanǵan iyttiń úlkeygende úrse de hawazı shıqpaydı degen burınǵınıń naqılı bar. Ázelden **kóziniń otı alınǵan** noǵaylı bir kún máwlet berdi. (140-b)

Kóziniń otı alınǵan frazeologizmi qorqqan, qıynalǵan mánilerin bildirip kelgen. Qaraqalpaq tilinde bul frazeologizmniń kózdiń jawın aldı (alǵanday) degen variantı ushırasadı.

-Aralarman qıya dash,

Ağızarman kózińnen yash

Qoraǵa sıyar mal emes,

Shubardı ber, Qızılbash (119-b),

Közden jas ağızıw frazeologizmi jılatıw, azaplaw, qıynaw mánilerin bildiredi. Dástanda emocional máni bildirip kelgenlikten sózler orın almasıp qollanılǵan. Qaraqalpaq tilinde bul frazeologizmniń közinen jas shıqtı, közden jas tókti, kóz jası kól boldı, kóz jasın tókti, közi jasqa toldı sıyaqlı variantları ushırasadı. [Paxratdinov Q, Bekniyazov Q. 2018:98]

Somatikalıq frazeologizmlerdiń jáne bir túri bul “til” menen kelgen frazemalar. Qaraqalpaq tilinde til menen kelgen frazemalar kópshilikti quraydı. Al, dástan tilinde til menen birge jumsalǵan tómendegi frazemlardı ushıratamız:

Áste sóyle, bad etme,

Tart tilińdi bádirek (136-b),

Qaraman aǵash - qattı aǵash,

Iyilgeni sınǵanı,

Hayaldıń **tilin alǵanı,**

Ǵosh jigittiń ólgeni (168-b),

Janıńdı jáhánnemniń,

Bazarında kórer ediń, aǵajan,

Dáwler seni aldap,

Qızıl tilin jaldaptı (139-b),

Birinshi mısaldaǵı frazeologizm tilimizde tiliǵdi tart (tıy) formasında, sóyleme, úndeme, abaylap sóyle mánilerin bildiredi. [Paxratdinov Q, Bekniyazov Q. 2018:147] Dástanda frazeologizm quramındaǵı sózlerdiń orın almasıp keliwi kúshli emocionallıq, ótkirlikti támiyinlep kelgen. Ekinshi mısaldaǵı tilin alıw frazeologizmi aytqanına kóniw, tıńlaw degen mánilerdi ańlatıp kelgen. Úshinshi mısaldaǵı qızıl tilin jaldaw frazeologizmi bolsa, birewge jaǵımpazlıq etiw, sulıw sózler menen aldaw, ózine qaratıw mánilerin bildirip kelgen.

Juwmaqlap aytqanda, Er-Shora dástanında jumsalǵan frazeologizmler búgingi kúndegi formasınan biraz parıq qıladı. Dástandaǵı frazeologizmlerdi úyreniw arqalı olardıń tilimizdegi frazeologizmler menen variantlas ekenligin úyrendik hám dástanda jumsalıwı arqalı pikirdi ele de tolıq hám kórkemlep jetkerip turǵanınıń gúwası boldıq. Demek, lingvofolkloristikalıq izertlewler tildiń qay dárejede bay ekenligin kórsetiwde áhmiyetli qural wazıypasın atqaradı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Abdinazimov Sh. Lingvofokloristika – Tashkent: Sano-standart, 2018
2. Allambergenova G. I.Yusupov shıǵarmalarında frazeologizmlerdiń stilistikalıq qollanılıwı – Nókis: Ilimpaz, 2024

3. Aynazarova G, Atabaeva G. Qaraqalpaq tilindegi sanlıqlar menen kelgen frazeologizmler – Nókis: Ilimpaz, 2023
4. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmlerdiń leksika-semantikalıq hám stillik ózgeshelikleri – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2015
5. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги – Нөкис: Қарақалпақстан,1985
6. Қарақалпақ фолклоры. Көп томлық 15-том – Нөкис: Илим, 2010
7. Наўрызбаева С. Тип именных фразеологических единиц каракалпакского языка и их отражение в каракалпакского -русском словаре – Москва:1967
8. Qutıbaeva A. Alpamıs dástanı tilinde “kóz” koncepti menen kelgen frazeologizmlerdiń qollanılıw ózgeshelikleri. Ilim hám jámiyet jurnalı 2024 4-1 sanı.
9. Пахратдинов Қ, Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилиниң фразеологизмлер сөзлиги – Нөкис: Қарақалпақстан, 2018
10. Пирниязова А. Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы хам оның стилистикалық имканиятлары – Нөкис: Қарақалпақстан, 2020
11. Táńirbergenov J. Qaraqalpaq tilindegi feyil frazeologizmler – Nókis: Ilimpaz, 2021
12. Yusupova B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası – Tashkent: Tafakkur bóstoni, 2020
13. Shınnazarova S. Somatikalıq frazeologizmler – lingvokulturologiyalıq birliklerdiń biri - Ilim hám jámiyet jurnalı 2023 3-1 sanı